

ОБРАЗ ЗАРОБІТЧАНКИ В РОМАНІ ВІРИ НЕСТЕРЧУК «АВАНТЮРКИ НА ЗЕЛЕНІЙ ТРАВІ»

Горболіс Лариса,

доктор філологічних наук, професор

ORCID ID 0000-0003-4775-622X

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

вул. Роменська, 87, м. Суми, Україна, 40002

gorbolissspu@gmail.com

**Образ заробітчанки в романі Віри Нестерчук
«Авантюрки на зеленій траві»**

***Анотація.** У статті з'ясовується специфіка художнього відображення образу заробітчанки в романі «Авантюрки на зеленій траві» сучасної письменниці В. Нестерчук. Зауважено, що в основу твору покладено реальні факти з життя авторки твору, досвід її перебування й переживання на чужині, в Чехії, куди головна героїня, українка Ніка, дипломована фахівчиня з пошиття одягу, поїхала на заробітки, сподіваючись на швидке повернення.*

Гомодієгетичний наратор сприяє різногранній подачі матеріалу, підвищує рівень довіри до викладеного матеріалу, допомагає заглибитися у складний світ переживань героїні, пояснити логіку її мислення і вчинків, збагнути рішучість і переконаність героїні у межових ситуаціях. Інтертекстуальні конструкції, іронія, гумор, чітка архітектоніка твору, а також образи мами, екскурси в минуле, сповідні компоненти роману тощо формують повний і доволі різноаспектний образ головної героїні Ніки. Стоїцизм, терплячість, витримка протагоністка Ніка (як засвідчує підтекстова платформа, що вибудовується навколо образу матері, яка в молодості зазнала долі політичної ув'язненої) частково отримала від мами – так увиразнюється не лише проблема батьків і дітей у творі, а й декодуються засновки характеру головної героїні. Художньо представлений постколоніальний контекст допомагає виявити й потлумачити причинно-наслідкові конструкції, спроектовані на концепцію героїв, сприймання наративної стратегії, розуміння тематико-проблемного аспекту та жанрової специфіки роману.

***Ключові слова:** заробітчанство, національний характер, роман, самотніть героя, постколоніальна свідомість, наратор, роман.*

Horbolis Larisa,

Doctor of Philology, Professor

ORCID ID 0000-0003-4775-622X

Sumy Makarenko State Pedagogical University

Romenska St.,87, Sumy, Ukraine, 40002, Ukraine

THE IMAGE OF A MIGRANT WORKER IN THE NOVEL «ADVENTURESSES ON THE GREEN GRASS» BY VIRA NESTERCHUK

Abstract. The article clarifies the specifics of the artistic representation of the image of a migrant worker in the novel "Adventuresses on the Green Grass" by a modern writer V. Nesterchuk. It is noted that the work is based on real facts of the author's life, her experience of staying and her feelings in the foreign land, in the Czech Republic, where the main character, Ukrainian Nika, a certified seamstress, has gone to work and hoped to return soon.

Narrator contributes a multifaceted presentation of the material, increases the level of confidence in the presented material, and helps to get deeper into the complex world of

the character's experiences, explain the logic of her thinking and actions, and understand her determination and conviction in borderline situations. Intertextual constructions, irony, humor, clear architectonics of the work, as well as images of her mother, trip down memory lane, confessional components of the novel, etc. these all form a complete and quite diverse image of the main character Nicka. The protagonist Nicka partially received from her mother stoicism, patience, and endurance; such a conclusion we can make from the subtextual platform, which is built around the image of a mother who has been a political prisoner in her youth. In such a way the author not only tells us about the problem of parents and children in the work, but also she decodes the basic manner of the main character. The artistically presented postcolonial context helps us to identify and explain the cause-and-effect constructions, which have been designed for the concept of characters, perception of narrative strategy, and understanding of the thematic and problematic aspect and genre specificity of the novel.

Key words: migrant working, national character, novel, hero's identity, postcolonial consciousness, narrator, novel.

Вступ. Українська література від 90-х рр. XX ст. – багатожанрове, різнотематичне, мультистильове явище, що відображає корпус актуальних проблем, апелює до образу героя, який, попри свою спричинену розпадом СРСР певну розгубленість, несе в своїх внутрішніх структурах я-індивідуальне, національне, соціальне. Це герої із постколоніальною свідомістю і травмою, часто не проговореною, спадковою, як правило, відкрито не фіксованою, а отже, й не осмисленою (чи вповні не осмисленою) самим героєм.

Серед низки важливих питань українського суспільства все ще актуальними залишаються проблеми заробітчанства, еміграції, що від часів здобуття Україною незалежності реалізуються у творах Л. Білик, Л. Голоти, Лесі Степовички, Є. Кононенко, Н. Мориквас, Я. Ясінського з різним ступенем масштабності зображення цих соціально-економічних процесів. Дослідники Є. Баран (Баран, 2011), Л. Горболіс (Горболіс, 2016), В. Пилинський (Пилинський, 2011), Я. Поліщук (Поліщук, 2018), В. Соболев (Соболев, 2011) та ін. висвітлюють різні аспекти художніх творів про чужину – тематико-проблемний, жанровий, наратологічний, компаративний, образотворчий тощо. Актуальність цих студій найперше полягає у тому, щоб виявити й проаналізувати змістове наповнення концепції героя української літератури доби незалежності, змінність характеру персонажа із застосуванням культурологічних, соціологічних, антропологічних та інших студій (див., наприклад: Вальденфельс, 2002; Кісь, 2005; Крістева, 2004; Франкл, 2016; Яннарас, 2003 та ін).

Твори на емігрантсько-заробітчанську тематику головно мають автобіографічну складову, що пояснюється не лише бажанням авторів передати власний досвід перебування на чужині, а й складеною від 90-х рр. XX ст. й актуалізованою тенденцією до автобіографічного письма, скерованого на проговорювання корпусу почуттів, переживань, емоцій героя незалежної України. **Мета статті** – виявити й проаналізувати особливості художнього відтворення образу заробітчанки в романі В. Нестерчук «Авантюрки на зеленій траві». **Завдання** – з'ясувати ефективність застосування арсеналу художніх засобів для художнього моделювання образу жінки в романі В. Нестерчук на тему заробітчанства.

Методи дослідження. Герменевтичний метод сприяв різногранному потлумаченню образу головної героїні; культурно-історичний метод дозволив осягнути специфіку художнього моделювання образу протагоністки в контексті доби; елементи біографічного методу виявили пов'язані з життям письменниці факти, художньо кореспондовані в літературний твір; принципи рецептивної естетики допомогли концептуалізувати підхід авторки статті до порушених у художньому творі проблем та осмислення образу жінки.

Виклад основного матеріалу. Роман В. Нестерчук написаний на основі реальних фактів із життя авторки, яка вирішила події свого чотирирічного

заробітчанського життя в Чехії. Запропонований розлогий і доволі детальний спомин письменниці виконує не лише терапевтичну функцію, а й виступає досвідною платформою для зацікавлених цією проблематикою читачів і потенційних заробітчан, пропонує рецепт виживання на чужині, моделі протистояння обставинам та себе-захисту. Усі проаналізовані нижче елементи організації літературного твору ефективно працюють на різноаспектне зображення образу героїні.

Спогадовий компонент, щоденникові показники (зазначення дат), мікроелементи виробничого роману (короткий опис виробництва, професійна лексика), пригодницький сегмент у романі «Авантюрки на зеленій траві» – характерні ознаки твору новітньої української літератури, яка успішно міксує різні форми подачі художнього матеріалу. Показовою у творі є специфіка наратування: гомодієгетичний наратор транслює внутрішні і зовнішні події, формуючи, таким чином, корпус довіри до викладеного. Щоправда, «події серця» мають не надто високу амплітуду емоційності, що пояснюється або браком письменницького досвіду авторки (адже це перший твір В. Нестерчук), або віддаленістю подій, описаних у творі (переживання відображені лише контурно, відтворені згодом через певний проміжок часу). Цим роман дещо відрізняється від української жіночої прози, де вага зовнішньої подіївості, як стверджує С. Філоненко, меншає, а домінує внутрішній, психологічний сюжет (див.: Філоненко, 2008). У романі В. Нестерчук події виконують роль конструктивного елементу.

Подієву горизонталь твору складають епізоди, мікроепізоди, різноманітні ситуації, випадки з особистого, виробничого життя Ніки в Чехії. Більшість із них має пригодницьку складову, що фіксує і назва роману – «Авантюрки на зеленій траві», тобто маленькі пригоди (зелена трава протагоністці видавалася зеленішою за кордоном доти, доки сама не звідала всі «переваги» життя в чужих країнах, де трава виявилася такої кольорової тональності, як і в Україні).

Шість глав, що містять розділи з промовистими назвами, складають завершену систему. Варто наголосити і на оформленні роману «Авантюрки на зеленій траві» – зеленого кольору лясе, розділи, що подані з видавничого боку доволі продумано, адже на вільній від викладу площі ніби невидимо присутні всі ті переживання, емоції, сумніви, вагання, докори, внутрішні протести зіцінки-чужинки, які залишилися не описаними в романі.

Умотивований початок – зав'язка роману – рішення головної героїні, українки Ніки, дипломованої фахівчині з пошиття одягу, їхати до Чехії на заробітки, залишивши свою «квадратуру щастя», як вона називала власноруч відремонтовану й належно умебльовану квартиру, осередок гармонії й комфорту. Авторка, що ототожнюється з головною героїнею, детально коментує, пояснює, описує пережиті події, пропонує неповторний досвід виживання в чужій країні в умовах заробітчанства.

Горизонт очікування у творі щоразу активізується, коли в житті героїні з'являється чоловік, претендент на нареченого, і тоді реципієнт уявно ніби вмикає відлік відлагодженого щасливого особистого життя Ніки. Динаміка загальних подій завдяки новим міжособистісним узаєминам дещо знижена. Образ головної героїні розкривається у творі з акцентуванням на індивідуальний досвід. Героїня максимально відкрита, без таємниць і недомовленостей. Її розповідь має високий поріг щирості. Своєрідними фіксаторами емоційно складних ситуацій у житті героїні, успішного проходження етапів випробування, що засвідчують урівноваженість, внутрішню стійкість героїні, є часто вживані повтори «Най-мастять-собі-голови», «Мамочко-якої-биди-я-тут?», «Тріпнула волоссям».

У послідовне зображення подій життя головної героїні логічно закладена лаконічна інформація про маму та її минуле, а також про братів. Подієва горизонталь твору урізноманітнюється такими смисловими компонентами, що інтригують читача, бо стосуються майбутнього героїні, як-от: «Можливо, так ніколи й не усвідомив (Павло. – Л. Г.), якого болю завдав отим блуканням у моїй душі... І все задля того, щоб за кілька років, коли мене вже не буде в Празі...» (Нестерчук, 2020 : 397) або:

«...розвернуся й поїду до своєї майстерні індивідуального пошиття одягу, яку облаштую на власні кошти, зароблені на двох роботах одночасно, й без усяких там Павлів, Пепів і Джонів... Але станеться все це вже в іншій країні...» (Нестерчук, 2020: 421). Такі вкраплення оптимізують наративну стратегію роману, означають лінію чину головної героїні.

Окрім щільно вибудованого подієвого корпусу роману, ефективно «працюють» на відтворення характеру головної героїні розмислові сегменти філософського скерунку, хоч і торкаються здебільшого побутових питань, наприклад: «Дякую тобі, Боже, що взяв грішми» (Нестерчук, 2020: 393)]– про втрачені речі в квартирі, «Чому я ставлю себе на їх місце» (Нестерчук, 2020: 391) – роздуми про нетолерантну поведінку своїх земляків, що приїздили на гостину до неї без запрошення і попередження.

Важливу роль у художній побудові образу головної героїні відіграє гумористична складова. Протагоністка володіє почуттям гумору, з іронією, скажімо, сприймає подарований нареченим Павлом мішок картоплі: «Просто ніхто ще не дарував мені мішок брамбор!» (Нестерчук, 2020: 173). Письменниця пояснює, що намагалася, щоб її оповідь не здавалася жалісливою (див.: Нестерчук). Тому, наприклад, часто глузує з себе: «...я, мабуть, була ще страшенно недорозвиненим екземпляром або взагалі “чимось реліктово-застарілим”» (Нестерчук, 2020: 303). Поміrkовано Ніка сприйняла відмову нареченого Йозефа не вітати його подарунком на Новий рік: «Баба з воза – коням легше!...Не хочеш? То й не треба! Отже, нічого й не отримаєш! Повернулася й пішла собі далі, усміхалася до манекенів і тішилася з того, що виявилася не стільки вже й схильною до насильства» (Нестерчук, 2020: 322). У комічному ключі героїня оцінює і свої знання іноземної мови: «Половину з того, що говорив Джон, а говорив він швидко, мабуть, зовсім не задумувався чи й не здогадувався про мої лінгвістичні муки, я не зрозуміла. Тому просто сміялася, подекуди говорила “Yes” і “Thanks” і гарячково гадала, чи не “єснула” часом на якесь каверзне питання та чи не “сенксула” за щось, за що дякувати не прислало» (Нестерчук, 2020: 350).

Ще одним важливим елементом художньої побудови образу головної героїні роману В. Нестерчук «Авантюрки на зеленій траві» є характерна для української новітньої літератури інтертекстуальна площина, що засвідчує найперше заґрунтованість Ніки в радянський та пострадянський культурний простори. Наприклад, цитати з фільму «Службовий роман» (Нестерчук, 2020: 158), з гумористичних програм (Нестерчук, 2020: 301), з відомих пісень (Нестерчук, 2020: 426, 309) тощо урізноманітнювали, по-перше, моделювання художньо відтворених міжособистісних стосунків протагоністки з українками, чешками, а також із чоловіками, по-друге, подолання складних психологічних та конфліктних ситуацій. Проте українська складова (на світоглядному, культурному, побутовому рівнях) у непростих життєвих випадках завжди виявлялася визначальною. «Я – не “готова чешка”. Завжди була, є й залишусь українкою, незалежно від того, якими мовами розмовляю і в якій країні працюю» (Нестерчук, 2020: 158), – наголошує вона нареченому Павлові. Головна героїня усвідомлює свою інакшість, вибудовану під впливом трагічної історії українського народу, що засвідчують, скажімо, такі рядки: «Завдяки моїй давній постравматичній звичці постійно мати вдома недоторкані запаси, мені й до крамниці виходить не було потреби: супчиків вистачило. Тому просто валялася на дивані й потроху перемагала свою незаплановану німіч» (Нестерчук, 2020: 425).

Героїня Ніка постійно відчувала брак дому, України, спілкування з рідними людьми – мамою, двома братами, а також подругами, які залишилися в Україні. Вона сумувала за своєю домівкою, за містом, у якому виросла, за ще одним містом, яке вважала своїм, бо прожила там більшу частину життя, за мальовничим карпатським селом, у якому колись жила бабуся, за рідною мовою: «Як же мені бракувало всього того рідного в той час!» (Нестерчук, 2020: с. 427).

Попри епізодичність, образ мами в романі В. Нестерчук є одним із емоційно й смислово навантажених, адже він – ключ до розуміння й потрактування внутрішніх структур протагоністки. Ідеться не лише про контакти з мамою, наприклад, зустрічі у Львові, підтримку мами грошима тощо. На імпліцитному рівні уважний реципієнт знайде глибокий підтекст. Відомо, що головна героїня виховувалася в умовах радянської системи, проте її стоїцизм – від таборів у заполярному Норильську, де мама відбувала покарання за свої політичні погляди (див. про це: Нестерчук, 2020: 205, 246, 247 тощо). ГУЛАГівська сторінка в біографії мами протагоністки – промовистий автобіографічний елемент твору В. Нестерчук. Жакіття таборового життя, на перший погляд, залишається ніби «за кадром» твору, проте вони присутні у житті Ніки, а мамин протестний дух у ГУЛАГу (наприклад, під час одного з березневих масових страйків) став потужною підосовною для формування характеру героїні. Про силу духу людини в таборових умовах, про постійно активну ситуацію вибору слушно зауважив А. Франкл: «А обирати було потрібно завжди. Щодня, щогодини виникали нагоди ухвалювати рішення, які визначали: скоритесь ви силі, що загрожувала позбавити вас вашої сутності, вашої внутрішньої свободи, чи ні, яка визначала, станете ви іграшкою обставин, відрікаючись свободи й гідності і перетворюючись на типового в'язня, чи залишитися собою» (Франкл, 2016: 81)]. Так у творі не лише увиразнюється проблема взаємин батьків і дітей, а й означається вектор глибинної художньої презентації образу головної героїні – терплячої, сильної з почуттям власної гідності. Слушною є думка літературознавиці О. Пухонської про те, що українська література від початку третього тисячоліття «не відкидає минулого, а в ньому намагається дошукатися причин сучасних невдач. Таким чином зароджується процес перепрочитання тоталітарної пам'яті через індивідуальний, родинний, етнічний досвід і виявлення закоріненої в ній національної травми» (Пухонська, 2018: 5). В. Нестерчук контурно означає алгоритм дешифрування стоїчності головної героїні, акцентуючи на родинному досвіді подолання тоталітарної травми. Протагоністка роману «Авантюрки на зеленій траві» долучається до когорти тих героїв-індивідуалістів української літератури перехідного періоду, які, на переконання Я. Поліщука, не схильні замикатися в освоєному просторі, але спрагли пошуку й експерименту, відкриті на виклики широкого світу, герої-мандівники. «Ідеться не конче про мандрування у фізичному стані – також про умовний стан, який втілює внутрішню еволюцію персонажа. Здобуваючи нові світи, він “приміряє” їх до себе, пробує знайти нові ідентичності, яких необхідно набути в сучасному світі, аби вижити» (Поліщук 2018: 26).

Автобіографічна складова роману В. Нестерчук дозволяє поставити твір в один тематико-проблемний ряд із творами М. Матіос, О. Забужко, Л. Голоти та ін., де художньо відображено згубний вплив радянщини (сексотство, зрадництво, колективізація, тортури НКВС, репресії, депортації тощо) на українця. Про вітаїстичність і стоїцизм української національної вдачі влучно зауважила О. Забужко в поезії «Рядок з автобіографії»:

Мої предки були не вбогі
На пісні та свячені ножі –
З моїх предків, хвалити Бога,
Заволокам ніхто не служив!

.....
Ох і моцна була порода –
Соловки, Магадан, Колима...

Мої предки були народом... (Забужко).

Висновки. Головна героїня роману В. Нестерчук володіла внутрішньою здатністю долати перепони, самостійно розв'язувати конфлікти, протистояти обставинам, боротися, сконцентровувати сили й енергію для протистояння. Інтертекстуальні конструкції, оповідна манера, художні деталі, система другорядних героїв формують різногранний образ головної героїні, української заробітчани, її

характер, почуття, переживання, національну ідентичність. Перебуваючи в чужій країні, протагоністка не втратила своєї внутрішньої свободи, успішно додала обставини, що загрожували її духовній сутності; вона усвідомлювала цінність своїх знань і професійних умінь, що посутньо підтримували її впевненість. У романі «Авантюрки на зеленій траві» з високим ступенем достовірності представлено образ героїні-українки, яка в складних умовах за кордоном зуміла проявитися завдяки своїм здібностям, професійним навичкам. Її терплячість, витримка, спроможність захистити себе, протистояти несприятливим обставинам, реалізуватися як професіонал стали підосновою у період адаптації в Чехії, а ментальний досвід боротьби допоміг утвердитися в нових обставинах, наполегливо боротися, захищати себе. Героїня долає опір колоніального минулого, сміливо кидає виклик усьому, що її принижує і виграє боротьбу за людську та національну гідність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Баран, 2011 – Баран Є. Тиша запитань: Люди. Книги. Життя. Івано-Франківськ: Тіповіт, 2011. 532 с.
- Вальденфельс, 2002 – Вальденфельс Б. Топографія чужого: студії до феноменології Чужого. Київ : ППС, 2002. 206 с.
- Нестерчук – Віра Нестерчук про книгу «Авантюрки на зеленій траві». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=dvoorb71VDY> (22.03.2022).
- Горболіс, 2016 – Горболіс Л. Чужина: коди інтерпретації: монографія. Суми: ВВП «Мрія», 2016. 176 с.
- Забужко – Забужко О. Рядок з автобіографії. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=5481> (дата звернення: 28.05. 2022).
- Кісь, 2005 – Кісь Р. Глобальне – національне – локальне (соціальна антропологія культурного простору). Львів : Літопис, 2005. 300 с.
- Крістева, 2004 – Крістева Ю. Самі собі чужі. Пер з фр. З. Борисюк. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 264 с.
- Нестерчук, 2020 – Нестерчук Н. Авантюрки на зеленій траві. Київ : Білка, 2020. 512 с.
- Палинський, 2011 – Палинський В. ...А де мій брат? (11 імпресій. Читаючи роман Надії Мориквас). Слово і Час. 2011. № 6. С. 95-98.
- Поліщук, 2018 – Поліщук Я. Гібридна топографія. Місця й не-місця в сучасній українській літературі: монографія. Чернівці : Книги – ХХІ, 2018. 272 с.
- Пухонська, 2018 – Пухонська О. Літературний вимір пам'яті: монографія. Київ : Академвидав, 2018. 304 с.
- Соболь, 2011 – Соболь В. Зелена магія мандрівки. Слово і Час. 2011. № 1. С. 58-63.
- Філоненко, 2008 – Філоненко С. «Інша мова жінки»: художні особливості української жіночої прози 90-х рр. ХХ ст. Слово і Час. 2008. № 2. С. 49-56.
- Франкл, 2016 – Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 160 с.
- Яннарас, 2003 – Яннарас Х. Свобода етосу. Київ: Дух і літера, 2003. 268 с.

REFERENCES

- Baran, 2011 – *Baran Ye.* (2011). *Tyscha zapytan: Liudy. Knyhy. Zhyttia.* Ivano-Frankivsk: Tipovit, 2011. 532 p. [in Ukrainian]
- Valdenfels, 2002 – *Valdenfels B.* (2002) *Topohrafiia chuzhoho: studii do fenomenolohii Chuzhoho.* Kyiiv : PPS, 2002. 206 p. [in Ukrainian]
- Nesterchuk – *Vira Nesterchuk* pro knyhu «Avantiurky na zelenii travi». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=dvoorb71VDY> (22.03.2022). [in Ukrainian]
- Horbolis, 2016 – *Horbolis L.* (2016). *Chuzhyna: kody interpretatsii: monohrafiia.* Sumy: VVP «Mriia», 2016. 176 p. [in Ukrainian]

Zabuzhko – *Zabuzhko O.* Riadok z avtobiohrafii. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=5481> (data zvernennia: 28.05. 2022). [in Ukrainian]

Kis, 2005 – *Kis R.* (2005). Hlobalne – natsionalne – lokalne (sotsialna antropolohiia kulturnoho prostoru). Lviv : Litopys, 2005. 300 p. [in Ukrainian]

Kristeva, 2004 – *Kristeva Yu.* (2004). Sami sobi chuzhi. Per z fr. Z. Borysiuk. Kyiv: Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy», 2004. 264 p. [in Ukrainian]

Nesterchuk, 2020 – *Nesterchuk N.* (2020). Avantiurky na zelenii travi. Kyiv : Bilka, 2020. 512 p. [in Ukrainian]

Palynskiy, 2011 – *Palynskiy V.* (2011). ...A de mii brat? (11 impresii. Chytaiuchy roman Nadii Morykvas). Slovo i Chas, Nr 6, pp. 95-98 [in Ukrainian]

Polishchuk, 2018 – *Polishchuk Ya.* (2018). Hibrydna topohrafiia. Mistsia y ne-mistsia v suchasni ukrainskii literaturi: monohrafiia. Chernivtsi : Knyhy – KhKhI, 2018. 272 p. [in Ukrainian]

Pukhonska, 2018 – *Pukhonska O.* (2018). Literaturnyi vymir pamiaty: monohrafiia. Kyiv : Akademvydav, 2018. 304 p. [in Ukrainian]

Sobol, 2011 – *Sobol V.* (2011). Zelena mahiia mandrivky. Slovo i Chas, Nr 1, pp. 58-63 [in Ukrainian]

Filonenko, 2008 – *Filonenko S.* (2008). «Insha mova zhinky»: khudozhni osoblyvosti ukrainskoi zhinochoi prozy 90-kh rr. KhKh st. Slovo i Chas, Nr 2, pp. 49-56 [in Ukrainian]

Frankl, 2016 – *Frankl V.* (2016). Liudyna v poshukakh spravzhnoho sensu. Psykholoh u kontstabori. Kharkiv : Knyzhkovyi Klub «Klub simeinoho dozvillia», 2016. 160 p. [in Ukrainian]

Yannaras, 2003 – *Yannaras Kh.* (2003). Svoboda etosu. Kyiv: Dukh i litera, 2003. 268 p. [in Ukrainian]